

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК 811.161.2

Дар`я БУРЛАКА

ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ ЯК ПАМ`ЯТКА УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО БАРОКО

У статті аналізується літопис Самовидця як пам`ятка українського літературного Бароко. Досліджується проблема авторства, ідейно-тематичний спектр, художні особливості твору. Наголошується на започаткуванні твором козацького літописання.

Ключові слова: козацьке літописання, літопис Самовидця, українське літературне Бароко, ідейно-тематичний спектр твору.

Літопис Самовидця відкриває і започатковує систему козацького літописання епохи українського літературного Бароко. Незважаючи на те, що протягом останнього часу посилюється інтерес науковців до творчої спадщини ХУІІ-ХУІІІ століть, низка питань залишаються маловивченими. Таким є літопис Самовидця як пам`ятка саме літературна, яка репрезентує жанр козацького літописання. Окремі аспекти цього питання розглядаються у працях В. Антоновича, О. Апанович, Д. Багалія, О. Бердник, І. Борщака, М. Возняка, В. Горського, М. Грушевського, Я. Дзири, С. Єфремова, Р. Іванченко, М. Костомарова, Г. Нудьги, М. Обушного, О. Салтовського, В. Смоля, В. Соболь, В. Шевчука, В. Яременка та ін. Новизна даної статті полягає у тому, що тут зроблено наголосити художньо-літературних характеристиках літопису Самовидця, визначити творчий підхід автора до інтерпретації історичних подій. Відтак, мета і завдання стаття полягають в історико-літературній інтерпретації літопису Самовидця як пам`ятки козацького літописання доби українського Бароко.

Літопис Самовидця був відкритий відомим українським політичним діячем ХІХ століття П.Кулішем, котрий і дав джерелу таку назву. Літопис потрапляє у науковий обіг у другій половині ХІХ століття після того, як вчений О. Бодянський зробив першу публікацію пам`ятки під назвою «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междуособиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года» у виданні

«Чтения в Обществе истории и древностей российских» (Москва, 1846). Слід підкреслити, що текст було надруковано фактично без наукових коментарів та оцінок. Наступним етапом в історико-літературному осмисленні джерела стала публікація О.Левицького «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам» (Київ, 1878). Учений наголошує, що літопис Самовидця був створений на Сіверській землі, у місті Стародубі, а його автором був шляхтич українського походження, один із тих, хто в часи національно-визвольної війни Хмельницького стали на його сторону.

Подальші студії над літописом Самовидця присвячені вивченню питань його авторства, джерел, специфіки висвітлення образів та діяльності гетьманів тощо. Щодо проблеми авторства літопису Самовидця, то М.Костомаров наголошував на тому, що літопис Самовидця репрезентує позиції тогочасної Козацької держави, котра ще не була остаточно підпорядкована Москві, автором літопису називає генерального обозного Федора Коробку [3, с. 381–382]. Проблема авторства досліджував також учений В.Модзалевський («Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка» (1908), котрий називав творцем літопису політичного діяча того часу Романа Ракушку-Романовського. М.Петровський автором літопису називає також Романа Ракушку-Романовського. У 20-х рр. ХХ століття низка дослідників (В.Романовський, О.Оглоблин та ін.) незалежно один від одного на основі аналізу автобіографічного матеріалу літопису Самовидця прийшли до висновку, що автором його був Роман Ракушка-Романовський – генеральний підскарбій часів гетьманування І.Бруховецького. Пізніше цю думку підтримали більшість дослідників (Д.Багалій, М.Грушевський, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич). найбільш очевидною є гіпотеза про авторство останнього.

Щодо авторства літопису відомий український історик і громадський діяч М.Грушевський зазначав: «В результаті всієї проробленої праці можна вважати за безсумнівне, що літопис був твором Романа Ракушки – настільки точно збігаються біографічні дані про нього з усіма вказівками літопису і наскільки ясно, яскраво й переконливо вирішує це біографія, відгомони авторських переживань і вражень, збережені в цьому творі: усе те, що можна винести з його змісту, цілком і дорешти покривається тим, що ми

знаємо тепер про Ракушку і сливе неможливо уявити собі, щоб якісь нові дані могли повалити чи захитати цю ідентичність [2, с. 161]». Так само й Л.Махновець у виданні «Українські письменники: Біо-бібліографічний словник» (1960) [5, с. 505] називає автором Романа Ракушку. В.Шевчук, визначивши літопис Самовидця як працю, що написана із суто старшинських позицій, зробив висновок, що автор належав до верхів тодішнього українського суспільства, тобто до старшинського стану, можливо навіть до шляхти. Саме тому до козацької еліти він ставиться дуже добре, а «до простого козацтва, запорожців, поспільства, міщанства та нижчого духовенства наладнаний він із погордою, а то й негативно [8, с. 290]». Автором літопису В.Шевчук називає Романа Ракушку-Романовського. У 1971 році дослідник Я.Дзирюю здійснив повне видання літопису Самовидця. У передмові вчений аналізує літературну значущість джерела, визначає його ідеї, автором вважає Романа Ракушку.

Літопис Самовидця започатковує традицію власне козацьких літописів, став тим джерелом, на основі якого постав монументальний літопис Самійла Величка. Часто дискусійною є об'єктивність викладу подій у літописі Самовидця, що подаються тут з огляду на інтереси та позиції певної суспільної верстви, у даному випадку козацько-старшинської, котра мала і послідовно відстоювала власні чіткі політичні ідеї. І.Франко назвав літопис Самовидця одним із найважливіших джерел ХУІІ ст., що було викликане Хмельниччиною та подіями другої половини ХУІІ століття. Дослідник пише: «Із українських писань про сі часи – найважливіші записки безіменного Самовидця, літопис Грабянки і літопис Самійла Величка [6, с. 74]». Вчений визначає літературну значущість літопису Самовидця, наголошує на тій важливій ролі, котру він відіграв в утвердженні національної ідеї та збереженні традицій Козацької держави.

Важливе значення у дослідженні літопису Самовидця має розвідка вченого М.Петровського. Він акцентує увагу на його історико-літературній функції. На думку дослідника, літопис має яскраво виражене політичне спрямування, котре визначають ідея автономності України та козацько-старшинська ідеологія. Цікавими є міркування М.Возняка щодо підходу автора літопису до оцінки тогочасних подій. Зокрема, вчений стверджував, що

головним своїм політичним завданням автор вважав акцентування уваги на постаті Б.Хмельницького та актуалізації здобутих ним прав і свобод. З цього приводу він пише: «Літопис Самовидця оповідає об'єктивно про події й фотографічно змальовує предмети, стаючи безпосереднім учасником описаних подій. [...] Головним завданням Самовидця було переказати грядучим поколінням події блискучої доби Богдана Хмельницького по 1702 р. [1, с. 368]».

Заслугують на увагу міркування М.Возняка про те, інтереси якої соціальної верстви відстоює автор. Дослідник вважає Самовидця представником і виразником інтересів української шляхти, зазначаючи: «У боротьбі між городовиками й запорізьким військом були симпатії Самовидця на боці городовиків. Тому не дивно, що він співчував шляхті, проти якої звернулася головна народна революція за Хмельницького, й що чужі були для нього почування народної маси. Він не згадав про економічні причини української революції, тільки про гніт православ'я з боку поляків і тягарі реєстрових козаків. Автор не запротестував проти безправного, закріпаченого становища українських народних мас під владою польських панів. На його думку, становище українських селян було не вигідне тільки тим, що дідичі не самі управляли своїми маєтками на Україні, а при посередництві старост і жидів-орендарів, що від них, на його думку, походило все лихо для українського народу [1, с. 370]». М.Грушевський, досліджуючи літопис Самовидця, зосереджував увагу на тому, що дане джерело мало колосальний вплив на розвиток подальшої традиції козацького літописання. Також важливим здобутком літопису Самовидця М.Грушевський вважав актуалізацію ідею автономності України без чіткої вказівки на російський протекторат.

Грунтовний аналіз літопису Самовидця здійснено В.Шевчуком, який вважає, що у літописі представлено інтереси козацько-старшинської верстви. Крім того, заслуговує на увагу теза В.Шевчука про літопис Самовидця як такий, що продовжує попередні літописні традиції, виконує функцію державницького документу. Але в основі цього джерела лежить не формальне наслідування традиції своїх попередників, а «традиція національного літописання, яку закладено ще в літописанні Київської держави, що мала розвиток у Литовсько-руських

літописах [8, с. 48]». Дослідник вважає, що літопис Самовидця є суто офіційним козацьким літописом, де «повстанню Б.Хмельницького відведено особливу увагу, автор справедливо трактує його як визвольне, але засуджує тих, що пустошили країну, тобто обстоює лад супроти сваволі. Автор є прихильником думки, що реєстрове козацтво має посісти в Україні стан, що його посідає шляхетство, до Запорізької Січі ставиться неприхильно, як до свавільників, зате до польського короля, – з пошаною. До кримського хана має негачію, як взагалі до татар і турків; загалом був прихильник цивілізованої згоди з поляками... До Москви та московського царя автор так само ставиться прихильно. Взагалі він бачить Україну під протекторатом якогось володаря; дразливі питання свого часу, особливо російський гніт, намагається оминати. Він противник союзу з бусурманами (позиція Б.Хмельницького та П.Дорошенка) [8, с. 100]». Отже, на думку В.Шевчука, визначальною для Самовидця є ідея автономності.

Літопис Самовидця охоплює події 1648—1702 рр. Перша частина – від найдавніших часів і до 1672 року – суто історична. Друга частина – від 1672 року і до завершення – має літописний характер, містить багато власних спогадів автора. Обидві частини літопису мають яскраво виражене політичне спрямування. Подані тут історія та сучасність оцінюються з точки зору позицій автора та обґрунтування ним ідеї автономності. Загалом літопис Самовидця має характер офіційного козацького літопису, тобто відображає не особисті позиції автора, а позиції Козацької держави та її гетьманів часів творення літопису.

Більшість дослідників сходяться на думці про те, що літопис Самовидця творився у часи гетьманування Івана Мазепи, на його безпосереднє замовлення. У літописі бачимо відображення позицій Мазепи до його розриву з Московією, але вже проявляються риси незгоди з політикою утисків щодо України. Самовидець ще не заявляє про це відкрито, але наводить низку фактів, котрі свідчать про акцентування уваги на політичному тиску з боку Москви. Але загалом ставлення до російського царя позитивне. Самовидець, згадуючи статті Б.Хмельницького, наголошує на необхідності дотримуватися їх. Зокрема, наголошує на правах козацької еліти, а реєстрове козацтво, на його думку, повинно посісти шляхетний стан. На відміну від інших літописців, зокрема Г.Грабянки і

С.Величка, Самовидець не творить культ гетьмана Б.Хмельницького. Він намагається дати об'єктивну оцінку цієї постаті. Відомо, що сам автор брав участь у війні Б.Хмельницького. Але оцінює її з політичних позицій української шляхти, наголошуючи не стільки на визвольних змаганнях, скільки на спустошеннях, грабежах, збитках, яких зазнали заможні верстви суспільства під час війни. Так, Самовидець пише: «Зараз од боку того козацтва по різних місцях розійшовшись, полковників, сотників собі понаставляли і де тільки знайшлася шляхта, слуги замкові, жида й уряди міські – усіх забивали... Рідкий у тій крові на той час рук своїх не умочив і того графлення добр не чинив. І на той час туга велика людям всякого стану значним була і наруга від посполитих людей, а найбільше від гультайства, тобто від броварників, винників, могильників, наймитів, пастухів, що либонь якийсь би чоловік значний і не хотів прив'язуватися до того козацького війська, але мусив, щоб позбутися того насміху й нестерпних бід у побоях, напоях і кормах незвичайних, і тії мусили приставати у військо до того козацтва [4, с. 52]». Водночас Самовидець засуджує і здирства, котрі чинили Д.Многогрішний та І.Самойлович по відношенню до простого люду. Автор літопису виявляє риси політичної поміркованості та розважливості. Він є противником будь-яких міжусобних воєн, розрух, бо все це веде до спустошення України. Він закликає українських гетьманів до мирної політики.

На нашу думку, політичний статус України Самовидець бачить виключно під протекторатом іншої держави. Він розглядає можливості російського, турецького, польського, шведського протекторату. Слід підкреслити, що найбільш позитивно він ставиться до російського та шведського протекторату. Негативна оцінка польського протекторату проявляється у критиці діяльності гетьмана І.Виговського. Так само негативно оцінює діяльність Ю.Хмельницького, І.Брюховецького, І.Самойловича, оскільки їхня політика породила внутрішні протиріччя в Україні, а боротьба за владу вела до послаблення позицій Козацької держави. Позитивно оцінює Самовидець політичні позиції Івана Мазепи, Якова Сомка, Івана Сірка. Як уже говорилися, позитивно оцінює діяльність Богдана Хмельницького, особливо схвалює його акт військового союзу з Московією. Загалом же такі політичні симпатії та антипатії

автора літопису відображають типовий комплекс мислення козацької старшини, котрий був визначальним для тогочасної України. А головною політичною ідеєю проголошується ідея автономності.

Автор Літопису Самовидця є патріотом України, хоча національно-визвольні ідеї звучать у цьому літописі подекуди та не є визначальними. Певно, найвищим виявом у прагненні відстоювати права України є акцентування уваги на необхідності «при стародавніх вольностях своїх козацьких залишитися». Це той політичний максимум, котрий репрезентує Літопис Самовидця. Загалом же «автор «Літопису Самовидця» відбивав досить точно старшинську ідеологію на загал проросійську, ту, якої на зламі століть дотримувався Іван Мазепа (до 1705 року), відтак відбивав, можна сказати, ідеологію тодішнього лівобережного уряду кінця ХУІІ—початку ХУІІІ століть [7, с. 302]».

В основі літопису Самовидця лежить оцінка подій минулого. Слід наголосити, що події висвітлюються ним через оцінку та аналіз діяльності як головних осіб Козацької держави зокрема, так і цілих суспільних станів загалом, котрі були рушійною силою тих чи інших суспільно-політичних подій. Як політичний мислитель Самовидець послідовно виступає на боці козацької старшини, відстоюючи її інтереси, зокрема захищає позиції реєстрового козацтва, котре зазнавало утисків із боку польської шляхти.

Літопис Самовидця містить відомості про розгортання національно-визвольного повстання під проводом Богдана Хмельницького, котре переростає у масштабну війну. Автор з'ясовує причину цього повстання, підкреслюючи, що визначальною причиною повстання українського народу став політичний, економічний, релігійний та культурний гніт із боку Польщі. Великого значення у літописі приділено опису та аналізу гетьманських міжусобиць, виявів колоніальної політики Російського царизму щодо України, політиці наступників Б.Хмельницького. Наразі політичні уподобання Самовидця найбільшою мірою виявляються в його оцінці діяльності гетьманів.

Втіленням ідеального правителя є для Самовидця гетьман Богдан Хмельницький. Літописець дає цілком позитивну оцінку його діяльності, схвально пише про військові кампанії гетьмана, його переговори з іншими державами. Водночас Самовидець не

акцентує уваги на тому, що Хмельницький очолив боротьбу народу, котра переросла у визвольну війну проти польської шляхти. Тобто, став на чолі не локального змагання, а масштабного, котре мало значний резонанс у всій тогочасній Європі. Самовидець не ігнорує цього факту, але й не надає йому визначального значення. Літописець, високо оцінюючи політичну діяльність Б.Хмельницького, досить стримано говорить про нього як про вожда та полководця. На нашу думку, така позиція автора літопису має бути пояснена тим, що гетьман Б.Хмельницький провадив свою діяльність, спираючись на широкі кола народу. Фактично без участі широких верств народу його національно-визвольна війна була б неможливою. Гетьман не цурався відстоювати інтереси простого народу, котрий був головною рушійною силою очолюваних ним змагань. А Самовидець виступав послідовним виразником інтересів козацької старшини. Тому з огляду на такі його позиції можна говорити про те, що Самовидець не був цілком об'єктивним в оцінці постаті Б.Хмельницького, оскільки загалом засуджував участь посполитого люду у національно-визвольній війні, що підтримував гетьмана. Автор літопису категорично не сприймав ідею про злиття посполитих, простого люду з козацтвом в одну військову силу чи стан. Він чітко розмежовував ці два стани, вважаючи, що вони повинні існувати окремо.

Свідченням відстоювання інтересів козацької старшини, а не простого люду з боку Самовидця є виражене ним обурення з приводу бунту бідного козацтва 1655 року в полку Івана Золотаренка. Він називає козаків черню, наголошуючи, що виступати проти влади гетьмана і старшини – гріх, аморальний вчинок. Подібна позиція Самовидця простежується і в оцінці ним факту вбивства рядовим козацтвом гетьмана І.Брюховецького та його прихильників. Самовидець однозначно виступає на боці козацького правителя, намагаючись довести, що рядове козацтво не має права виступати проти гетьмана. Самовидець навіть називає національно-визвольну війну під проводом Б.Хмельницького боротьбою заможного козацтва, зокрема старшини, за свої привілеї, а участь у ній народу вважає засобом звільнення від іноземного поневолення, зокрема польського. Як бачимо, в такій оцінці є багато суб'єктивного, адже зрозуміло, що національно-

визвольний рух, очолюваний Хмельницьким, не міг бути здійснений без участі широких кіл населення. Певно, відстоюючи таку позицію, Самовидець відображає інтереси тогочасної Козацької держави, коли гетьмани боялися народних виступів, що часто могли привести до дестабілізації ситуації у країні та зміни влади. Загалом же таку позицію Самовидця можна також оцінювати як його прагнення утвердити ідею стабільності в існуванні Козацької держави. Крім акцентування уваги на постаті Богдана Хмельницького, автор літопису аналізує діяльність інших гетьманів та видатних представників козацької старшини, котрі тримали кермо вищої влади чи виявляли лідерські амбіції. При цьому Самовидець, як зазначає Валерій Шевчук, репрезентує «думання певної верстви, у цім випадку, кола діячів саме російської орієнтації [7, с. 89]».

Народ у літописі Самовидця постає у чині козацтва. Історичне буття цього чину є багатогранним. Для літописця важливим є те, що саме завдяки волі народу, його зусиллям тривають національно-визвольні змагання. Головна причина національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького в інтерпретації Самовидця – пансько-шляхетський визиск народу. Але у ході війни визначилися й інші причини, що поглиблювали невдоволення козацтва своїм становищем. Перш за все це – необхідність платити данину царським воєводам: «а козацтво щодалій в злость ся утравляли, а звлаща и тую даючи причину, же людей тяглих повернули в послушенство и у подачку его царського величества воєводам [4, с. 101]». Тобто, царські воєводи нещадно експлуатували всі стани українського суспільства, що викликало рух опору з боку козацтва: «и с того найбільше бунти почали вставати, бо на Запорожже волно ити в козацтво так козакові, яко теж и мешчанину, там того не постерігают [4, с. 101–102]».

Отже, літопис Самовиця є пам'яткою українського літературного Бароко, яка започатковує козацьке літописання. У творі представлено становлення і розвиток Козацької держави через систему образів, поданих в авторському баченні та інтерпретації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вozняк М. Історія української літератури : [у 2 т.]. – Львів: Видавництво «Світ», 1994. – Кн. 2. – 555 с.

2. Грушевський М. Об украинской историографии // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – УІІ серия. – 1934. – №. 3. – С. 153—245.

3. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования [в 2 кн.]. – М. : Книга, 1989. – Кн. 1. – 235 с.

4. Літопис Самовидця. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.

5. Махновець Л. Українські письменники [біо-бібліографічний словник]. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1960. – Т. 1. – 979 с.

6. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко // Зібрання творів [у 50 т.]. – Т. 40. – К. : Наукова думка, 1984. – С.194–470.

7. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.

8. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література ХУІ—ХУІІІ століть : [у 2 кн.]. – Кн. 2. – К. : Либідь, 2005. – 726 с.

Д. БУРЛАКА

ЛЕТОПИСЬ САМОВИДЦА КАК ПАМЯТКА УКРАИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО БАРОККО

В статье анализируется летопись Самовидца как памятка украинского литературного Барокко. Исследуется проблема авторства, идейно-тематический спектр, художественные особенности произведения. Сделано акцент на том, что произведение заложило основы козацкого летописания.

Ключевые слова: козацкое летописание, летопись Самовидца, украинское литературное Барокко, идейно-тематический спектр произведения.

D. BURLAKA

THE CHRONICLE OF SAMOVYDETS LIKE A WORK OF UKRAINIAN LITERARY BAROQUE

In this article the chronicle of Samovydets like a work of Ukrainian literary Baroko is analyzed. The problem of author, idea and thematic spectrum, artistic specific of the work is investigated. It is underlined that by this chronicle the kozak chronicles were started.

Key words: kozak chronicles, chronicle of Samovydets, Ukrainian literary Baroko, idea and thematic spectrum of work.

УДК 821.111 (73)

Ірина ГОРЕНКО

СЮЖЕТНО-КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПОВІДЕЙ РАБІВ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто сюжетно-композиційні особливості оповідей рабів кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття. Підкреслено значення аболіціоністського руху для розвитку свідчень чорношкірих. Виокремлено зміни, що стосувалися ідентичності оповідача. Підсумовано, що іманентними ознаками оповідей рабів початку ХІХ століття стали вербалізація протесту проти рабства, амбівалентність свідчення, інтенсивне інкорпорування юдео-християнської міфології.

Ключові слова: оповіді рабів, аболіціонізм, оповідач, юдео-християнська міфологія, сюжетно-композиційні трансформації.

Мета нашого дослідження полягає у виокремленні сюжетно-композиційних особливостей оповідей рабів кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття. В літературознавстві США до дослідження оповідей рабів зверталася ціла низка науковців, зокрема Р. Степто [13], Г. Л. Гейтс-молодший [11], Г. Бейкер [3], Ф. Фостер [10], Д. Фішер [9] та ін. В українському літературознавстві початковий модус афро-американського письма досліджувався спорадично (Н. Висоцька [1], М. Шимчишин[2]). Звідси актуальність вивчення оповідей рабів та їхньої подальшої еволюції у романістиці США не викликає сумнівів.

З активізацією антирабовласницького руху та низкою інших суспільно-політичних змін першої половини дев'ятнадцятого століття, що мали місце у США, відновлюється інтерес до свідчень поневолених чорношкірих. На той час окремі з оповідей перевидавалися більше десятка разів («*A Narrative of the Most Remarkable Particular sin the Life of James Albert Ukowsaw Gronniosaw, an African Prince, as related by himself*» уперше опублікована 1770 року, до 1814 року пережила 12 видань, вийшла